

Հրաժարագիրը, որ ազգային Տարեգրութիւններու կարեւոր մէկ էջը կը յօրինէ¹:

Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին 1836ի շնորհիւ գործածուած են Բանկայթիի Ազգ. Գերեզմանատունէն բաղմամբիւ քարեր, որոնց պատմական արժէք ունեցող Հնամենի Արձանագրութիւններն ալ դժբախտաբար անհետ ջնջուած են: Եկեղեցիին ընդարձակ փակը ամբողջ սալարկուած է շիրմաքարերով. ասոնց շատերուն վրայ դեռ կը կարդացուին Տապանագիրեր կիսով եւ աւելի եղծուած, որոնցմէ հատ մը միայն եւ ամենահինը կը մնայ տակաւին ընթեռնելի, իր 1666 թուականով, կը գրեմ հոս այդ Տապանագիրը մտաւորաւ կորուստէ մը զայն փրկած ըլլալու փափաքով:

Երկաթագիր խոշոր տառերով փորագրուած է այն, եօթը տող, եւ է՝

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏ
ԵԱՆ ԽԱՍԿԱԼՅԻ ՍԱՐԳ
ԻՍԻ ՈՐԴԻ ԶԱՔԱՐԻՆ ԿԵՆ
ԱԿՑՈՒՆ ՄԱՆԴԻՇԻՆ ՈՐ
ՀԱՆԳԻՊԻ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐ
ՄԻ ՈՐ ՓՈՒԵՑԱՒ Ի ԿԵԱՆՍ Թ (Գ)
ՌՃԺԵ (1115 + 551 = 1666)

Պերաի Ս. Երրորդութիւնը, թէեւ Ղալաթիոյ, Գուլիստանի Սամաթիոյ եւ Պալաթի եկեղեցիներուն չափ պատմական յիշատակներով լին անցեալ մը չունի, բայց դարձեալ նշանաւոր եղած է կարեւոր դէպքերով:

Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին ունեցած է նշանաւոր քահանայներ եւ Աւագերեցներ, որոնց նկատելիներն են Տէր Զաքարիա, որ եկեղեցւոյ երկրորդ շինութեան նախաձեռնարկը եղած էր. Տէր Գրիգոր Աճեմեան, Տէր Յովհաննէս Մկրտեան եւ ուրիշներ. ունեցած է Պերճախօս քարոզիչներ, որոնց յիշատակելիներն են՝ Խորէն Նար-Պէյ, Գարեգին Արուանձտեանց, Մաղաքիա Օրմանեան, Ներսէս Ասլանեան, Հմայեակ Գլմաքսեան եպիսկոպոսները. ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի արդի պատրիարքը Եղիշէ Արք. Գուրեան եւ Մեսրոպ եպ. Նարոյեան, որ 1927 յունիսին Կ. Պոլսոյ պատրիարք հռչակուեցաւ:

¹ Արեւիկայի Երկրագործական Ս. Ժողովոյ, 1873, էջ 888-889:

Տեսանք վերեւ, որ այս եկեղեցիին կը շատ կանուխէն բացուած է մանուկներու դպրոց մը. կը կոչուէր այն Ս. Էջմիածին¹ որուն շնորհիւ եկեղեցիին 1807ի շինութեան բարձրագոյն արտօնութիւնը կրցած են ձեռք բերել. ինչպէս կ'ըսուանդէ եկեղեցին պահուած ձեռագիր քահանայատեւորը, զոր յիշեցի արդէն, բայց 1836 վերաշինութենէն վերջը՝ Միսաք ամիրայ Միսաքեան շինած է հոն Նարեկեան վարժարանը, որ մինչեւ 1870ի հրդեհիւ փայլուն շրջան բոլորած է:

Նարեկեան վարժարանը եկեղեցիին արուած կալուածներուն հետ վերաշինուած 1882ի տեսները, բայց յետոյ փոխադրուած է Թաքսիմի Ս. Յարութիւնը:

Վարժարանին շէնքը 1887 մայիսին եղբայրացիներու Արհեստանոց, որ քանի մը տարի փայլուն ու բեղուն դիրք մը ունենալէ յետոյ գոցուեցաւ, միջոց մը Նարեկեան Մանկավարժանոց եղաւ Տիկին Մատակեանի հոգածութեամբ, բայց այս մանկավարժութիւն մահացած յետոյ պահ մը դադարեցաւ ու յետոյ սկսած շարունակուիլ:

1920ին դարձեալ աղջիկներու յատուկ Արհեստանոցի փոխուեցաւ այն եւ շնորհիւ Հ. Տիկինաց ընկերակցութեան, խիստ պատուաբեր վիճակի մը մէջ, հոն կարուծեւ ու փափուտ ասեղնագործութիւն սկսան ուսուցանել Հ. որբուհիներու եւ տարագրութեան զոհ եղած հայ աղջիկներու որոնց մասներու արտադրագործերը օտարին խիստ հիացումը շարժեցին:

* * *

Ըսի արդէն թէ Ազգ. Մատենադարան ալ 1918էն ի վեր եկեղեցիին դէմը գտնուած շէնքը փոխադրուած է. եւ հոն էր որ 1918 յետոյ կը գումարուէին Հայ կարմիր խաչի, Հ. Տիկինաց ընկերակցութեան, Հայ Արուեստի տանի եւ ուրիշ ազգօգուտ ընկերութիւններու եւ Միութիւններու բոլոր ժողովները:

Ազգ. վարչութեան ժողովները ալ մինչեւ վերջն ժամանակներս հոն կը գումարուէին: Հ. էր որ 1913ին Հայ բժշկական Միութիւնը Հիւանդապահութեան համար սարքած առաջին դասախօսութիւններն ըրաւ մեծ յաջողութեամբ (Շարունակելի): ԴԿՏ. ՎԱՀՐԱՄ Ե. ԹՈՐՈՒՄԵԱՆ

¹ Հանդիս Արեւիկայ, 1905, էջ 76 եւ Նոյեան Ազգային Կ. Պոլսոյ 1852, թիւ 9, ապրիլ 23:

ՊՐՈՓ. ՀՈԼԳԵՐ ՊԵՊԵՐՍԸՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԳԻՐԲԸ

Յաջորդ գրուածը քարգմանութիւն մըն է նշանաւոր հայագետ ու լեզուաբան գիտնականին՝ Պրոֆ. Հոլգեր Պեպերսընի այն գեղեցիկ ու հետաքրքրական յօդուածին, որ լոյս տեսած է Մ. Էքերտի Հանրագիտակիցի մէջ «Հայագ» անուան ներքեւ Բ. լեզու: Երբ մեմֆ այսօր ձեռնարկած եմք այդ քէե համառօտ՝ սակայն ամենայն հստակեամբ գրուած նշանաւոր գրութիւնն հայերէն քարգմանութեամբ ՀԱ. ի ընթերցողներուն ծանօթացնել, բնականաբար յարմար չէր այդ ընդհանուր վերնագիրը պահել, պատշաճ համարեցանք հետեւեալ տիտղոսը տալ գրութեան՝ Հայերէնի Գիրքը. գլխաւորաբար անոր համար, որովհետեւ Հեղինակն այդ յօդուածին մէջ աւելի հայերէնի դիրքն է, որ կ'որոշէ խաղաղեղով մէկ կողմանէ հայերէնի փոխառութեան յարաբերութիւնները, միւս կողմանէ անոր ազգակցութեան կապերը միւս հնդեւրոպական լեզուներու հետ:

Ա. Փոխառութեան աղբյուրներն ու առնչութիւնները:

Փոխառեալ բառերը, որոնցմով հայերէն լեզուն այնչափ հարուստ է, ժողովրդեան նախապատմութեան² մասին մեզի շատ նուազ ծանօթութիւն կը մատակարարեն քան ինչ որ մարդ կ'ակնկալէ յառաջագունէ: Բնականաբար բնաւ նկատի չեն առնուիր այն փոխառութիւնները, որոնք հայ գրաւոր աւանդութեան սկիզբներն եղած են դանաղան աղբիւրներէ: Այս փոխառութեանց հնագոյնները (նաեւ թէեւ համառօտ՝ Հայ ազգին մահաբեղական իշխողներէն՝ նոր-պարսկերէնէ եւ արաբերէնէ ստնուած բառերը, որոնց վրայ աւելցնելու է յետոյ թրքական բառերուն հեղեղն եւ միւս կողմանէ թէեւ թուրք նուազ, բայց հետաքրքրական փոխառութիւններ դաղիբերէնէ խաչակիրներու ժամանակ) ամփոփուած են Հիւրըմանի Գերականութեան մէջ, որ աստ

¹ Reallexikon der Vorgeschichte, herausgegeben von Max Ebert, Berlin 1924, Armenier անուան ներքեւ, էջ 219:

² Հոս եւ յաջորդ մասերուն մէջ կը շեշտուին նախապատմութիւն, նախապատմական բառերը, Յօդուածին «նախապատմութեան Հանրագիտակից» համար գրուած ըլլալուն պատճառաւ է: Թ. Մ.

Եւ այժմ ստուգարանական բառագրքի մը տեղը կը բռնէ: Սակայն նաեւ այն հնագոյն փոխառեալ բառերը, որոնք մեր առջեւ կ'եւրեն հայերէն լեզուին մեզի ծանօթ նախնաւորն ձեւերով, բան մը չեն հաղորդեր ժողովրդեան նախապատմական կեանքին մասին. այլ պարզապէս արտայայտութիւն մըն են այն օտար ազդեցութիւններուն, որոնք պատմութենէն արդէն բոլորովին յայտնի են: Սահմանափակ՝ հայէս զրիստոնէութեան ձեռք մուծուած քաղաքակրթական ազդեցութենէ մը կը ծագին ասորական եւ յունական փոխառութիւնները, որոնք յարաբերաբար շատ նուազ թուով ժողովրդականացած են. Հիւրըմանի համեմատ (Arm. Gramm., S. 324) հնագոյն հայ մատենագրութեան մէջ եկած յոյն 500 բառերէն հազիւ 50ը ժողովրդական են. մինչդեռ ասորական 100է աւելի փոխառեալ բառերու մեծագոյն մասը կրնանք ժողովրդական համարել: Շատ աւելի՝ վնասակար եւ մեծագոյն ազդեցութեան մը, որուն կը նպաստէր քաղաքական իշխանութիւնը, եւ զոր միայն զրիստոնէութիւնը կրցաւ առաջին անգամ խորտակել, կը պարտին Հայերը բազմութիւն մը Երանեան բառերու, որոնք Հիւրըմանի ցանկին համեմատ 700էն աւելի թիւ մը կը կազմեն. սակայն վերջնական չէ այս թիւը, եւ չէր կրնար միանգամայն վերջնական ըլլալ՝ Երանեան լեզուին հատուկութեան պատճառաւ: Նորագոյն ժամանակի դիւտերով ստացուած անդրագոյն ծանօթութիւնը միջին պարսկերէնի մասին, արդէն իսկ լոյս սփռած է հայերէն այն բառերուն վրայ, որոնք մինչեւ ցարդ իբր Երանեան փոխառութիւններ չէին համարուիր. եւ ինչ ինչ դէպքերու մէջ հայերէն բառերն այնպիսի ակնյայտի Երանեան գրոյմ մը կը կրեն, որ թէեւ անոնց աղբիւրները դեռ մատնանշուած չըլլան, պէտք ենք Երանեան համարել: Երանեան փոխառութիւններն այնպէս խառնուած են հայերէն բնիկ բառերուն հետ, որ հայ լեզուաբանը քայլ առ քայլ սեւեռելու է իր ակնարկը պարսկերէնի վրայ: Սակայն այս բառերն ալ ոչ թէ ժողովրդեան նախապատմութեան մասին մեզի բան մը կ'աւանդեն, այլ միայն՝ Կիւրաքարէն սկսեալ Հայ-Երանեան այն յարաբերութեանց մասին, որոնք արդէն մեզի ծանօթ են պատմութենէն:

Մի քանի փոխառութիւններ կը տանին

զմեզ դէպի աւելի հնագոյն ժամանակ մը: Հայերէն փոխ արմատն իւր անանցներով՝ այսպէս փոխանակ, Ենսէն (JF. Anz. 14, էջ 61) շատ իրաւամբ նոյնացուցած է ասուրական քսիս = (Ersatz, տեղը) նոյնիմաստ բառին հետ, եւ ասուրական *kunukku* կը մատնանշէ հայերէն համանիշ կնիք բառը: Հայերէն «ոսկի»ն ծագած կրնայ ըլլալ սուսմերական *guškin* բառէն, վերջնոյս նախատառին աննմանողական (dissimilatorisch) կորստով: Թէ որչափ հնագոյն ժամանակ մը ելլելու ենք այս փոխառութիւնները մեկնելու համար, անապահով է, որովհետեւ ասոնք յայտնապէս ոչ թէ ուղղակի, այլ անծանօթ միջնորդ լեզուէ մը անցած են հայերէնին. հայ կնիք բառին -նի- վանկը ոչ հայերէնի ոչ ալ ասուրերէնի ձայնական օրէքներով կրնանք *kunukku* բառին -ու- ձեւէն մեկնել: Սակայն նաեւ այս պարագային ապահով է, թէ նախապատմութեան սեամբն անցնելու պէտք չունինք:

Կարելի է թէ ամենահին ծանօթ փոխառեալ բառն ըլլայ ա՛յն անունը, որով Հայերն իրենք զիրենք կը կոչեն: Հայ անունը միայն այն ենթադրութեամբ կարելի է ասուրական *Hafti* անուն հետ նոյնացնել, եթէ ընդունիք թէ *Hafti* հայերէնին անցած է այն ժամանակ, երբ դեռ «է» զիրն իբր միջնատառ ունէր՝ յառաջ քան նոյն տառին հայերէնի մէջ կրած փոփոխութիւնները: Թէ ինչպէս իրենցմէ ծագումով օտար ազգի մը անուամբ Հայերն իրենք զիրենք կոչած են, անստոյգ կը մնայ: Սակայն այս պատճառաւ հարկ չկայ, որ անոնց հպատակ եղած ըլլան, բայց կարելի է մտածել՝ թէ հին հատական երկրի մը մեծագոյն կամ փոքրագոյն մասին տիրելով անոր փառաւոր հին անունն իբր պատուանուն առած ըլլան: Ասոր իբր զուգակշիռ պէտք ենք մատնանիշ ընել ոչ այնչափ Հոռոմ = Նոր-Յոյն անունը, այլ մանաւանդ Հոռոմէական Կայսր տիտղոսը՝ գերման իշխաններու: Այդ Հայ անունն զմեզ կ'առաջնորդէ ոչ թէ Հատաց ծաղկման, այլ անոնց անկման ժամանակը:

Շատ հետաքրքրական հարց մըն է, թէ արդեօք կաւկասեան լեզուներէն հին փոխառեալ բառեր կը գտնուին հայերէնի մէջ: Եթէ ապացուցուի նաեւ անոնց գոյութիւնը, այդ պարագային ալ բնականաբար ոչ թէ կաւկասեան քաղաքակրթական ազդեցութեան մը իբր հետքեր պէտք ենք զանոնք համար

րել, այլ աւելի մնացորդներ նախնագոյն լեզուին ա՛յն օտարատոհմ բնակիչներուն որոնք Հայոց հետ համաձուլուած են: Հիւրէ ման այս հարցով կը զբաղի իր Քերականութեան մէջ (էջ 369 եւ շար.) եւ կը յանդիման շատ ժխտական եզրակացութեան մը՝ ընդունելով միայն քա՛ծ բառն յատկապէս իբր կաւկասեան փոխառութիւն: Եւ նաեւ այդ դէպքը կարելի է այլապէս մեկնել: Սակայն այս ժխտական արդիւնքէն ի վիճակի չեն Հայոց նախապատմութեան մասին բան մ'եզրակացնել: Բաւական երկարաձիգ ժամանակամիջոց մ'անցնելէն յետոյ շատ դժուարին է ապացուցանել լեզուականօրէն համազօրուած ու ձուլուած ժողովուրդի մը մնացորդ բառերը: Վասն զի լեզուի մը փոփոխման ժամանակ ա՛յն բոլոր բառերը որոնք իբրեւ մնացորդ հին լեզուէն՝ կը պահպանուին նոր լեզուին մէջ, այնպիսի բառեր են, որոնք՝ ինչպէս փորձառութիւնը կ'ընդունէ, գլխաւորաբար արտայայտութիւններ են բոլորովին ինքնայատուկ եւ տեղական երեւոյթներու, զոր կարելի չէր եղած թարգմանել. ուստի ասոնք առ հասարակ լեզուի մը շրջապատէն (Peripherie) մնացած բառեր են որոնց սկզբնականները կրնանք ապացուցանել միայն, երբ շատ աւելի մերձուստ ձանձնանք իբր աղբիւր ծառայող լեզուն. իսկ այսպիսի ծանօթութիւն մը կը պակասի մեզի հին-կաւկասականին համար: Եւ այդպիսի լեզուի մը բեկորներն ալ շատ անգամ գաւառական արժէք միայն կ'ունենան, այնպէս որ հետագայ ժամանակի ընթացքին դիւրաւ վերստին կ'աներեւութանան:

Թէ հայերէնն իր ձայնական դրութեան վրայ՝ ինչպէս շատ անգամ կարծուած է, կաւկասեան ազդեցութեան մը որոշ հետք կը կրէ, ենթադրութիւն մըն է, որ շատ տարակուսական է: Նախ պէտք չենք չափազանցել նմանութիւնը, եւ երկրորդ պէտք չեն անտեսել այն հնարաւորութիւնը, թէ այս նմանութիւնը կրնայ տեղի ունեցած ըլլալ կաւկասեան ձայնական դրութեան վրայ հայերէնին ազդեցութեամբ: Հայերէնի ձայնական զարգացումն համեմատութեամբ միւս հնդեւրոպեական լեզուներուն շատ արագ կատարուած է, սակայն զարգացման այն ուղիով զացած է, որով միւս հնդեւրոպական լեզուներն ընթացած են: Ամէն պարագային այդ երկակողմանի ձայնական

դրութիւններու նմանութիւնը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնուի անոնց պատմական զբաղիւթէնէն եւ հարկ չկայ նախապատմական անդրազոյն պատճառ մը փնտել:

Ուրիշ լեզուներէ հայերէնի մէջ մտած փոխառութիւններուն հետ նկատողութեան առնչու արժանի են նաեւ անոնք, որոնք հայերէնէն ուրիշ լեզուներու անցած են: Սակայն այս մասին տակաւին շատ կը պակասին նախապատրաստողական աշխատութիւններ: Բնականաբար այս տեսակէտէ խուզարկութիւններ կատարուելու են գլխաւորաբար կաւկասեան լեզուներու մասին. սակայն այդ լեզուաբանի կամ-բուններուն համեմատական քերականութեան՝ որ տակաւին գրուելու է, առաջնորդութեամբ միայն կրնանք ապահով կերպով ստոյգ ժամանակագրական արդիւնքներու հասնիլ: Բաց աստի հայերէնէ փոխառեալ բառեր մտած կը համարուին Ուզբոֆիններէն³ եւ Թուրքերէնի⁴ մէջ: Սակայն այս կրկին ենթադրութիւններն ալ անդրազոյն քննութեան մը կարօտ են. եւ եթէ հաստատուին այն պարագային՝ աւելի Ուզբոֆիններու եւ Թուրքերու նախապատմութեան համար կարելորդ կ'ըլլան քան թէ Հայոց:

(Շարունակելի:) Է. Պ. ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Ր Ը Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ը Ն Մ Ը Ն Ր Ո Ւ Ք

իցեմ:

Լեզուաբանները եւ քերականները մեզ ասում են, թէ իցեմ եւ բայի ստորագասական ներկան է: «Եմի ստորագասական ներկան է իցեմ եւ խոնարհուած է ճիշտ եմի նման», գրում է Ա. Մէյէ (Esquisse, էջ 91, § 90: Այնուհետեւ ջանալով մեկնել իցեմ ձեւի բաղադրիչ մասերը, նա յարում է. «Ինչպէս եւ լինի՝ բայց ամէն ինչ այնպէս է ընթանում, որ կարծէք թէ ստորագասական ներկան կազմուել է բայական բունի եւ

³ Setälä, Journal de la société finno-ougrienne XVII, 31. (Pedersen, KZ. 39, էջ 464. 40, էջ 184. համա. նոյնպէս վերջիններուն հայ. թրգմ. Հեղինակին՝ Հայերէն եւ զբաղի լեզուներն, էջ 170-234: ⁴ Pedersen, KZ. 39, էջ 442. 40, էջ 81 (հայ. թրգմ. նոյն տեղ):

իցեմի միացումով. բերիցեմ, որ ծագած է *բերիցեմ ձեւից, իսկ սա հնագոյն *բերիցեմից):

Ն. Մառ իր «Հին հայերէնի քերականութիւնը» ուսերէն զբքի մէջ իցեմը համարում է հական բայի ստորագասական ձեւը, որի կցումովը բայաբուններին՝ կազմուած է մեր բայերի առաջին ապառնին կամ ստորագասական ներկան (էջ 163-164, § 201, էջ 165, § 204):

Հ. Ա. Այտընեան իր «Հայկազեան լեզուի քերականութեան» մէջ հական բայի երեք ժամանակ է դնում. եմ, էի, իցեմ, վերջինը համարելով այդ բայի ստորագասական ներկան (էջ 59):

Սակայն ես հարցնում եմ. — իցեմը որ եւ է կապ ունի՞ եմ բայի հետ եւ առհասարակ եղած է երբ եւ իցէ այդպիսի մի բայական ձեւ: Հարցումս կարող է շատ տարօրինակ թուալ, մանաւանդ որ իցեմը կիրարկուած է իբր անկախ բայական միաւոր. «Ո՞չ իցէ ընթերցեալ ձեր զօր արար Դաւիթ». «Ո՞վ է ի ձէնջ մարդ՝ որոյ իցէ ոչխար մի» (Մատթ. Ժբ, 3, 11) եւ այլն:

Ինչնեք խնդիրն ըստ էութեան: Տեսնենք մեր բայերի ստորագասական ներկան. բերիցեմ, խօսիցիմ, աղայցեմ, քողուցում: Որոնենք այս ձեւերի մէջ մեր իցեմը: Առաջին ձեւի մէջ նա պարզապէս կցուած է բայական արմատին. բեր-իցեմ: Երկրորդ ձեւի մէջ նրա վերջին ձայնաւորը փոխուած է, բայց իր ներկայութիւնը բաւական որոշ է. խօս-իցիմ: Երրորդ բայի արմատն է աղ (հմ. աղ-ալ). իր բունը կազմուած է միջածանց աի յաւելումով՝ աղ-ա եւ սրան միացած է իցեմը, որով դարձած է *աղ-ա-իցեմ. ա-ի խմբի ին՝ անշեշտ մնալով սղած է եւ դարձած յ, որով բայն առած է աղայցեմ կերպարանքը: Չորրորդ բայի արմատն է քող (հմ. քող-ուլ). իր միջածանցն է ո, որով կազմուած է բայի բունը թող-ո. այս բունին կցուած է մեր իցեմը իցում կերպարանքով եւ տուած է քող-ո-իցում ձեւը: Այտեղ ո-ի խմբի ին՝ անշեշտ լինելով սղած եւ դարձած է յ, որով կազմուած է մի նախաւոր եւ միջանկեալ *քող-ո-յցում ձեւ: Այս նոր կազմութեան ո-յ խումբն անշեշտ մնալով՝ սղած եւ դարձած է ու, որով կազմուած է մեր դասական ձեւը՝ քող-ուցում քողուցում (հմ. լոյս-լուսոյ): Վերջին փոփոխութիւնը կարելի է բացա-